

КАПТАН Л.І.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЗАКАРПАТТЯ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТИСК ВЛАДИ ЯК ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ “РАДЯНІЗАЦІЇ”

Висвітлюються аспекти руйнівного впливу політико-адміністративного тиску влади на науково-педагогічну інтелігенцію Закарпаття в умовах “радянської” як елементу національної політики.

В сучасних умовах утвердження у суспільній свідомості українського суспільства гуманістичних цінностей, відродження духовної спадщини зростає інтерес до історії національного розвитку. Друга світова війна займає особливе місце серед епохальних подій ХХ ст., її наслідки на десятки років наперед визначили процеси у всіх сферах життя, вплинули на психологію, світоглядні позиції всіх соціальних груп і, насамперед, інтелігенції.

Протягом тривалого періоду історична наука зосереджувалася на матеріальних та демографічних наслідках війни, свідомо замовчуючи морально-психологічні її наслідки для українського суспільства в цілому і науково-педагогічної інтелігенції зокрема. Офіційна ідеологія, ініціюючи штучні прогалини і порожнечі у висвітленні її історії, на довгі роки позбавила суспільство правди.

Гуманітарний аспект наслідків “радянської” Західної України визначався значною мірою сутністю офіційної політики в сфері духовного життя суспільства. А вона відповідала формулі 20-30-х років: партійно-державна монополія на розвиток освіти і культури. Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю майже всі освітні, наукові, культурні й ідеологічні установи, влада в післявоєнний період ініціювала розбудову духовного життя у Західній Україні в потрібному для себе напрямі.

Лібералізація морально-психологічних поглядів науково-педагогічної інтелігенції, яка очікувала, що після завершення Другої світової війни відбудеться пом’якшення режиму, не співпадало з лінією партії. В атмосфері загального піднесення, ейфорії від перемоги владні структури одразу приступили до “виховання” та “перевиховання” викладацької еліти. Науково-педагогічна інтелігенція в післявоєнний період не була однорідною соціальною групою і це визначило амплітуду ставлення до влади - одна частина почала пристосовуватися до обставин, друга - служити владі, третя - вдало приховувати в собі неприязнь.

У березні 1946 р. відбувся XIII пленум ЦК ВКП(б), який розглянув питання “Про підготовку, добір та розподіл керівних партійних і радянських кадрів в українській партійній організації”. З доповіддю виступив М.Хрущов, який заявив: “Одним з найнебезпечніших залишків капіталістичної психології є залишки буржуазно-націоналістичної ідеології, які необхідно якнайскоріше викоринити” [1].

Особливо пильно наглядали за інтелігенцією західних областей УРСР, недовіра до якої визначала сталінську кадрову політику на західноукраїнських землях у повоєнний період в цілому і на Закарпатті зокрема. Радянська влада розцінювала місцеву інтелігенцію як натхненника українського буржуазного націоналізму, носія національної самосвідомості. Заходи сталінського керівництва спрямовувалися на перевиховання, насамперед, педагогічної інтелігенції цього регіону різними методами: від навернення на свій бік до ідеологічних переслідувань, системного залякування.

Аналіз архівних матеріалів дає змогу стверджувати, що владні структури не одразу після завершення війни почали активізувати “каральні акції” проти “неблагонадійних осіб”. Наступ розпочався після 1947 р.

Боротьба з інтелігенцією особливо посилилася після прийняття постанови ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. *“Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах”*. Було вирішено *“переглянути професорсько-викладацький склад вузів, особливо кафедри суспільних наук, звільнивши від роботи відверто неблагонадійних, відомих своїм ворожим ставленням до радянської влади. Встановити суворий контроль і нагляд за виступами та викладацькою діяльністю осіб, які не бажають переозброїтись, і викритих у протягуванні ворожих теорій та концепцій, позбавляти можливості вести викладацьку роботу, виступати з лекціями і статтями в пресі”* [2]. Відмічалось, що для ліквідації цих недоліків потрібна гостра критика, не дивлячись на особистості [3].

Так, на партійних зборах в Ужгородському державному університеті з приводу Постанови ЦК КП(б)У *“Про стан парторганізації в Київському університеті ім. Т.Шевченка”* комуністи відзначили значні недоліки в керівництві з боку партбюро, наголосили, що *“со стороны студентов наблюдаются элементы чуждой идеологии”*, а *“со стороны преподавательского состава еще не изжиты элементы аполитичности, деячества и кастовой замкнутости”* [4].

На виконання Постанови Ради Міністрів від 27.07.1948 р. *“О состоянии и мероприятиях по улучшению научно-исследовательской работы в вузах УССР”* наказом №167 від 04.08.1948 р. передбачалося *“развернуть на кафедрах и Ученых советах деловую критику научных работ, сосредоточить внимание на сути исследований, их идейно-политическом характере, борьбу с низкоклонством и раболепием перед иностранщиной, безидейностью и аполитичностью”* [5].

В усіх вищих навчальних закладах України була створена і функціонувала *“підсистема страху”*, що базувалася на постійних *“проробках”* і *“чистках”*. Протягом 40-50-х років ХХ ст. будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як *“буржуазна”* і *“контрреволюційна”*. На університетських і факультетських партійних зборах, засіданнях кафедр і рад факультетів, зборах викладацького складу, різноманітних *“нарадах”* та *“засіданнях”* викривалися і засуджувалися *“носії ворожої ідеології”* серед професорсько-викладацького складу.

З метою насадження сталінської ідеології посилилася моральна обробка, насамперед професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів та науковців. Ідеологічні кампанії носили в основному загальносоюзний характер. Вони розроблялися згідно із вказівками ЦК ВКП(б), спускалися згори до республіканського керівництва, яке розробляло власні постанови і рішення, які мали чітко виконувати обласні партійні організації. Неухильному контролю підлягали навчальні плани, програми, підручники. В практику вводилося постійне стенографування лекцій [6].

В Ужгороді в рамках заходів Закарпатського обкому КП(б)У у зв'язку з закритим листом ЦК ВКП(б) по справі Ключової і Роскіна в державному університеті були проведені закриті збори первинної парторганізації. Зібрання, яке попередньо *“готував”* лектор обкому, пройшло за загальноприйнятим на той час сценарієм. Виступали *“свідомі”* члени партії, піддаючи критиці викладачів, які, будучи *“вихованцями”* університетів буржуазних держав, де їм і привили буржуазну ідеологію, в своїй практичній роботі припускаються помилок і навіть не прагнуть їх усувати. Критичні зауваження стосувалися випускників університетів Праги. Комуністи вказали на необхідність поліпшення ідейно-виховної роботи серед студентів та викладачів вузу, щоб створити атмосферу *“нетерпимости к чуждой идеологии и их носителей”* [7].

В резолюції партійних зборів УЖДУ по закритому листу ЦК ВКП(б) наголошувалось, що в університеті мають місце факти *“низкоклонства перед Западно-*

Европейской буржуазной наукой и культурой” і прояви буржуазно-націоналістичної ідеології через “*протаскивание ее в преподавание истории Украины*” [8].

Подібні заходи проходили майже у всіх вузах країни. Так, на зборах викладацького складу Чернівецького університету зазначалося, що “*тов. Ваньков Г.В. в период работы в университете проявил себе политично не совсем лояльным. Виступав проти колективізації селянських господарств на Буковині, пропонуючи шлях земельних товариств. Лекції читає на недостатньо високому теоретичному рівні. Може бути звільнений за невідповідні вимоги до робітників Вищої школи*” [9].

Особливий контроль і нагляд було встановлено за тими викладачами, які, на думку ідеологічного керівництва, могли знаходитися під впливом “*ворожої ідеології*”, адже вони могли “*спотворити*” ідеологію партії у молодіжному студентському середовищі. Щоб отримати можливість працювати за нових умов, науково-педагогічна інтелігенція мала “*ідейно роззброїтися і переродитися*”. Стосовно історичної науки особливу увагу радянські ідеологи звертали на боротьбу з “*прихильниками школи Грушевського*”, адже, на їх думку, “*концепція Грушевського - знаряддя в руках реакції в боротьбі проти Радянської України, в боротьбі проти Радянського Союзу... Грушевський - це видатний і замаскований шпигун німецької воєнщини ще з 1914 р., який відкрив шлях німецькому імперіалізму на Україні*” [10].

Використовувався на Закарпатті і випробуваний у довоєнний період метод відсторонення від викладацької діяльності так званої “*старої імперської професури*”.

Засуджені ідеологічно шкідливі позиції історика П.Сміяна стали причиною звільнення його з посад декана історичного факультету, завідуючого кафедрою історії народів СРСР Ужгородського державного університету. Науковець викликав гнів владних структур тим, що допустив подвійну помилку, тобто “*стоит на позиции школы Грушевського о безбуржуазности украинского народа*”, а також “*игнорирует решающую роль братской помощи великого русского народа и роль В.И.Ленина и И.В.Сталина в освобождении Украины от немецких оккупантов в 1918 году*”. Його стаття “*Украинские буржуазные националисты - враги украинского народа*” в 34 номері газети “*Молодь Закарпаття*” стала причиною подання секретарю ЦК КП(б)У Литвину інформації “*О некоторых фактах проявления враждебной идеологии в Закарпатской области*”. На думку партійних ідеологів, історик зігнував істотний момент в історії українського націоналізму - їх переродження в українсько-німецьких націоналістів, в агентуру гітлерівського режиму, англо-американської реакції, “*поджигателей новой мировой войны*”. Редакторів газети, в якій було опубліковано статтю, за рішенням бюро обкому оголошено догану. У доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У секретар обкому партії зазначав, що секретар обкому комсомолу, який, підписавши рецензію на політично-шкідливу статтю, допустив політичну близорукість і це переконливо свідчить про неможливість подальшого його перебування на посаді [11].

Федір Потушняк, викладач кафедри археології та етнографії УжДУ, член союзу радянських письменників та Петро Лінтур, заввідділом мистецтва Закарпатського облвиконкому, які виступили на захист колеги, теж стали об’єктами нищівної критики і були звинувачені в епігонстві реакційно-ідеалістичної філософії мракобісся та містицизму [12].

Цю тенденцію можна було спостерігати в усіх вищих навчальних закладах України. У 1950 р. професор Харківської консерваторії Комаренко був звільнений через те, що працював директором консерваторії в період тимчасової німецької окупації міста Харкова [13]. У Чернівецькому університеті того року звільнили з роботи 4

співробітників, які проживали на окупованій території. Всього ж в університеті серед професорсько-викладацького складу проживало на окупованій території 47 осіб і було намічено до звільнення ще 18 викладачів [14]. Уже наступного року згідно з довідкою Чернівецького університету, направленою начальникові головного управління університетів Міністерства вищої освіти СРСР 28 червня 1948 р., серед професорсько-викладацького складу навчального закладу нараховувалося 39 політично неблагонадійних осіб, які під час війни проживали на тимчасово окупованій території. Це стало причиною звільнення 18 осіб, а саме: Б.Шульги, В.Слюсаренка, Є.Глуховцева, М.Клименко, М.Петриченко, Х.Дидковської, Г.Ванькова, І.Колесника, Є.Марковського, І.Василяшка та інших [15].

Повсюдно проходили загальноміські збори інтелігенції, які повинні були накреслити шляхи боротьби з неблагонадійними кадрами. На цих заходах партійні функціонери піддавали гострій критиці тих, хто у своїй діяльності *“проявляли аполітичність, буржуазний об’єктивізм, елементи націоналізму, низькопоклонство перед буржуазним Заходом”* [16].

1 серпня 1947 р. в Ужгороді відбулися загальноміські збори інтелігенції, участь в яких, не дивлячись на те, що професорсько-викладацький склад університету, вчителі шкіл, службовці та *“учасники важливих політичних заходів (хлібозаготівлі)”* знаходились у відпустках, взяли близько 400 чоловік. Виступ Петра Лінтура, заввідділу мистецтва облвиконкому, письменника, був сприйнятий партійним чиновником (заввідділом пропаганди й агітації міському КП(б)У) як такий, що мав характер необґрунтованих звинувачень проти редакцій друкованих органів обкому КП(б)У, в яких ніби-то *“решающее слово по вопросам литературы и истории присвоили себе люди, якобы не компетентные и даже не честные”*, і мав на меті *“доказать интеллигенции города несуществующие гонения против местных писателей”*. Такий виступ був дуже небезпечний і неминуче вів до *“разжигания антагонизма между местной интеллигенцией и приехавшей из восточных областей СССР”*. Звичайно, були виступи, в яких звучала гостра критика творчості письменників Закарпаття - Ф.Потушняка, Патрус-Карпатського, Лінтура, які *“стоять на перешкоді в благородному та патріотичному прагненні трудящих Закарпаття”*. Завкафедрою української літератури Ужгородського університету зазначив, що Ф.Потушняк *“не крокує з народом і до цих пір знаходиться в полоні буржуазної ідеології, не звільнився від вантажів своїх старих грубих помилок націоналістичного змісту”*. Збори відіграли *“большую воспитательную роль, но недостаток в том, что писатели не признали своих ошибок и разыграли роль незаконно обвиненных”*. Метою зборів було *“мобілізувати інтелігенцію міста на боротьбу за підвищення свого ідейно-політичного рівня, викриття ідеологічних помилок і зокрема буржуазного націоналізму”*. Проте серед присутніх було досить багато *“местных товарищей, еще недостаточно овладевших марксистско-ленинской наукой”*, що зумовило ідеологічно не зовсім запланований зміст окремих промов [17]. На подібних вже вересневих зборах, де були присутні 520 чоловік, враховуючи упущення, вже *“были намечены выступающие, выступления проверены отделом пропаганды”*, результатом жвавого обговорення стала резолюція, в якій підкреслювалась *“необходимость вооружения интеллигенции марксистско-ленинской теорией, устранение недостатков в преподавании истории Украины в вузах и школах”* [18].

Заклики *“вести непримиренную борьбу с космополитизмом, низькопоклонством перед західною культурою, ліквідувати недооцінку діяльності радянської науки та культури в розвитку світової цивілізації”* на практиці обернулася фактичною

забороною на використання ворожих, ідеологічно шкідливих праць, творів тобто доробку науковців, літераторів, які йшли в розріз з офіційною ідеологією. Цензура стала вагомим чинником забезпечення *“ідейної чистоти”* та впровадження принципів марксистсько-ленінської методології.

Протягом 40-50-х років ХХ ст. ці принципи *“успішно”* втілювалися в життя на Закарпатті. Будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як *“буржуазна”* і *“контрреволюційна”*.

З серпня 1945 р. за дорученням ЦК КП(б)У почалася організація органів цензури в Закарпатті, яких на той час тут зовсім не було. У 1946 р. за рішенням Закарпатського обласного комітету партії було створено комісію у складі 8 чоловік для *“очищення літературних фондів від фашистської, націоналістичної та другої шкідливої літератури”* [19]. Найбільш небезпечними з точки зору поширення антирадянської та взагалі шкідливої літератури влада вважала церковні, монастирські бібліотеки та бібліотеку греко-католицького єпископа, який у Закарпатті мав чималу єпархію.

У 1947 р. здійснили черговий перегляд бібліотечних книжкових та журнальних фондів, з вилученням літератури, яка не відповідала спеціальній постанові ЦК КП(б)У про покращення викладацької і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах [20]. Всі газети, книги та інша друкована продукція були охоплені попереднім цензорським контролем.

В період з 11 по 17 червня 1947 р. за вказівкою обкому КП(б)У Облліт провів величезну роботу з перевірки бібліотек. Було вилучено 120 тисяч 81 примірник, з яких 9 тисяч 881 примірник вилучено із церковних та монастирських бібліотек. Всі вилучені екземпляри - *“це видання українсько-національних націоналістів - “Просвіти”, “Вісника”, “Культурно-просветительського общества ім. Духновича”, угро-руські видання, в яких брудна лайка проти Радянського Союзу, фашистська пропаганда, вихвалання націоналістів”*. Повторна перевірка бібліотеки Мукачівського монастиря дала можливість в келіях і підвалах виявити шкідливу літературу - твори В. Андрієвського *“З минулого, від гетьмана до директорії”* (Берлін, 1923), М. Андрусяка *“Історія України”* (Прага, 1941) та видання *“Вісника”* з портретом Тютюнника [21]. Після обстеження роботи наказом начальника Головліту УРСР начальнику Закарпатського Облліту було оголошено подяку *“за успішне очищення літературних фондів від ворожої літератури”* [22].

Протягом усього періоду комуністичного панування науково-педагогічна інтелігенція, яка в усі часи і в усіх народів відіграє особливу роль, формуючи майбутнє покоління - інтелектуальну еліту країни, зазнавала особливої пильності влади. Радянські ідеологи саме на професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів поклали обов'язок формувати молоде покоління і тому застосовували найрізноманітніші методи політико-адміністративного тиску, морально-психологічного контролю.

На підставі аналізу архівних матеріалів, автор дійшов висновку, що в ході *“радянзації”* суперечливі і деколи незрозумілі в своїй непослідовності заходи влади роздвоїли свідомість краян. Найбільше ці процеси зачепили науково-педагогічну інтелігенцію, у значній частини якої розвилися такі якості, як максималізм, конформізм (політичний і моральний), соціальна апатія, а в іншій утвердилися прагнення до творчої діяльності. З одного боку, вони були щасливі усвідомленням визволення від фашистського режиму, з іншого, з'явилась недовіра, розчарування, а згодом і страх перед владою, яка формувалась за зразками сталінського тоталітарного режиму.

Науково-педагогічна інтелігенція краю, як і в цілому в Україні, зазнавала морального терору, що призвело до нівелювання ролі викладача як особистості в

житті вищої школи та суспільства, згубно позначилося на морально-психологічному стані. Професорсько-викладацький склад вищої школи цінували не за професіоналізм, компетентність чи освіченість, а за особисту відданість та підлабунництво.

Участь науково-педагогічної інтелігенції в політико-ідеологічних кампаніях мала безпосереднє та опосередковане спрямування, активні і пасивні форми, які стали для багатьох з них умовою виживання і професійної життєдіяльності.

Отже, у повоєнні роки система моральних настанов науково-педагогічної інтелігенції Закарпаття була в прямій залежності від лінії ВКП(б), соціально-економічної, освітньої політики держави і кампанії ідеологічного контролю інтелектуальної свободи. Ці процеси в 40-50-х роках ХХ ст. на теренах всієї УРСР мали не лише згубні наслідки для науково-педагогічної інтелігенції, а й затримали розвиток вітчизняної наукової думки, збіднили українську національну культуру.

1. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.). - Чернівці: Рута, 2002. - С.18.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф. 1, оп. 70, спр. 824, арк. 9.

3. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 559, арк. 17.

4. Державний архів Закарпатської області (далі - ДАЗО), ф. 1, оп. 1, спр. 377, арк. 7-9.

5. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 593, арк. 7-14.

6. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 377, арк. 47.

7. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 377, арк. 54-57.

8. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 377, арк. 63-64.

9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 978, арк. 6-8.

10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 559, арк. 12-14.

11. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 346, арк. 22.

12. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 377, арк. 13-17.

13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 41, спр. 210, арк. 183.

14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 978, арк. 2.

15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 887, арк. 1-10.

16. ЦДАГО України, оп. 70, спр. 1842, арк. 12-13.

17. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 377, арк. 49-52; спр. 390, арк. 36-42.

18. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 384, арк. 28-30.

19. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 390, арк. 18-19.

20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 733, арк. 3.

21. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 390, арк. 26-29.

22. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 390, арк. 20.

Капитан Л.И. Научно-педагогическая интеллигенция Закарпатья послевоенного периода: политико-административное давление власти как элемент национальной политики в условиях "советизации"

Освещаются аспекты разрушительного влияния политико-административного давления власти на научно-педагогическую интеллигенцию Закарпатья в условиях "советизации" как элемента национальной политики.

Captain L.I. Scientific and pedagogical intelligentsia Transcarpathia postwar period: the political and administrative pressure the authorities as an element of national policy in a "Sovietization"

Damaging influence of political-administrative pressure of authority as an element of national policy on scientific-pedagogical intelligentsia of Transcarpathia in the conditions of "sovietization" is elucidated in the article.